

П.М. КУЛАКОВСЬКИЙ (*Острог*)

ПЕРШИЙ ТОМ “УКРАЇНСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЮ XVI-XVIII ст.”

(Універсалі Богдана Хмельницького 1648-1657/

Упорядники І.Кріп'якевич, І.Бутич //

Універсалі українських гетьманів.

Матеріали до українського дипломатарію.

Серія I. Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998.)

В 1988 р. на республіканській нараді, присвяченій стану та перспективам розвитку української археографії, відомий український дослідник козацтва Юрій Мицик запропонував проект видання українського дипломатарію XVI-XVIII ст., що мав включити документи гетьманів, полковників і кошових Війська Запорозького. На думку Ю.Мицика, дипломатарій мав складатися з трьох томів¹. Чимало ідей, висловлених на тій нараді, було реалізовано або, принаймні, почало реалізовуватися завдяки діяльності Археографічної комісії Інституту історії АН України, що пізніше трансформувалася в Інститут української археографії та джерелознавства НАН України імені Михайла Грушевського. Така ж щастлива доля чекала і проект Ю.Мицика, уdosконалений і детально обґрунтований старійшиною української археографії Іваном Бутичом. На його думку, дипломатарій являтиме собою видання лише універсалів та інших документів маніфестного і розпорядчого характеру, зокрема ордерів і указів, які укладалися гетьманськими канцеляріями. Необхідним структурним елементом окремих випусків дипломатарію будуть додатки, що включатимуть універсалі полковників і сотників. Кількість випусків має зрости до 10-11.

Закономірно, що видання українського дипломатарію мало розпочатися з публікації універсалів Богданів Хмельницького, адже українська археографія в особі самого І.Бутича та академіка Івана Крип'якевича вже мала прекрасний доробок у вигляді опублікованої в 1961 р. збірки документів Великого гетьмана². Видана невеликим накладом ця публікація давно вже стала бібліографічною рідкістю. Крім цього, необхідність нової едиції документів Богдана Хмельницького зумовлювалася не лише новим концептуальним підходом до їх видання (друкувалися лише універсалі), але необхідністю уведення до наукового обігу виявлених з 1961 р. універсалів Б.Хмельницького та оприлюднення більш ґрунтовно опрацьованих архівних легенд і коментарів.

“Універсалі Богдана Хмельницького” як за рівнем археографічного опрацювання документів, так і за рівнем поліграфії, безумовно, є явищем у сучасній українській археографії. Публікація відкривається вступною статтею Івана Бутича, де досить детально простежується діяльність Б.Хмельницького протягом 1648-1657 рр., реконструюється склад його родини, окремо аналізується формулляр гетьманських універсалів, що наочно підтверджує факт становлення протягом вказаного періоду самостійної гетьманської канцелярії.

В основній частині видання поміщені в хронологічному порядку дві групи гетьманських документів. Перша з них включає угоди і вимоги, друга – універсалі та накази. Тут опубліковано 11 документів, що не друкувалися в “Документах Богдана Хмельницького”, з них 5 вперше запроваджується до наукового обігу: 4 універсалі і фрагмент вимог Війська Запорозького до польського короля Яна Казимира під Зборовим від 7 серпня 1649 р. (№ 6).

Книга вміщує п’ять додатків. Перші два додатки включають публікації відповідно сумнівних та підроблених універсалів, що приписувалися Богдану Хмельницькому, та універсалів полковників і сотників періоду його гетьманства. Слід погодитися з упорядниками, що поміщення у виданні сумнівних і підроблених універсалів було необхідним як з огляду на можливість перегляду сумнівності деяких з універсалів, так і з точки зору відображення суспільної ваги гетьманських універсалів (неважливи документи немає сенсу підроблювати). Особливе місце тут займають стилізації Самійла Величка, які свідчать про бажання української політичної еліти початку XVIII ст. легітимізувати свої станові і державницькі цілі за допомогою вигаданих універсалів Б.Хмельницького. Інші три додатки мають науково-довідковий характер. Зокрема, упорядники наводять список невиявлених універсалів Богдана Хмельницького, згадуваних в джерелах та літературі. Цим вони фактично окреслюють потенційні можливості пошуку гетьманських універсалів у вітчизняних та зарубіжних архівосховищах. В окремих додатках поміщені детальний ітінерарій Б.Хмельницького за 1648-1657 рр. та списки архівних фондів, що були використані для едиції, і попередніх публікацій гетьманських універсалів. Для підготовки цього тому упорядники

використали 69 фондів і збірок матеріалів з 24 архівів і бібліотек України, Росії, Польщі, Білорусії, Литви, Угорщини, США.

У власне науково-довідковій частині видання поміщені коментарі до публікованих документів, список вживаних у текстах та прийнятих упорядниками скорочень, словничок застарілих і маловживаних слів, предметний, іменний, географічний покажчики та перелік документів. На особливу увагу заслуговують наведені в едиції копії гетьманських універсалів, що демонструють зразки їх виконання, палеографічні особливості та елементи засвідчення: підписи і печатки.

Публікація документів у едиції здійснювалася на основі оригіналів. Лише в разі їх відсутності упорядники використовували копії. Для польських та латинських текстів упорядники наводили паралельний переклад українською мовою. Стосовно універсалів, що існують лише в іншомовних копіях, але видавалися староукраїнською мовою, застосовувався метод реконструкції первісною мовою (№ 153, додаток 1. № 6). Для передачі текстів публікованих документів був обраний спрощений дипломатичний метод. Упорядники замінили всі неіснуючі нині в українській абетці літери, крім “ы”, “ъ”, “h”, розшифровували лігатури, літерні позначення дат переводили в арабські, відновлені фрагменти документів поміщували в квадратні дужки. При публікації кожного документа наведена легенда та укладений упорядниками заголовок. По можливості наводяться різночитання різних копій одного і того ж документа, а інколи – й повністю копії, коли розходження суттєві.

Аналізоване видання універсалів не вільне від окремих неточностей, похибок та помилок друку. В основному це твердження стосується вступної статті та науково-довідкового апарату. Так, публікуючи сумнівний універсал Б.Хмельницького від 3 квітня 1652 р. (додаток 1. № 4), вони на доказ його сумнівності наводять наявність в інтитуляції означення “чигиринський староста”, яким гетьман, на їх думку, на той час не був. Більш детальний аналіз, однак, дозволяє спростовувати таке твердження як помилкове. Приблизно тим самим часом (17 травня 1652 р.) датується королівський привілей Богдану Хмельницькому на маєтності за Тясмином (від пасіки Хмельницького до витоків річки Березки і Кам'янця), де гетьман називається ще й чигиринським старостою. Привілей не є сумнівним. 24 травня того ж року він був вписаний в присутності київського воєводи Адама Киселя до київських гродських книг, а в наступному році за виписом з цих книг (очевидно оригінал пропав) на прохання Хмельницького, переданого через його слугу Івана Брюховецького, – потверджений Яном Казимиром³. Зрештою, відомий привілей Б.Хмельницькому, виданий королем на коронному сеймі 12 січня 1650 р., яким згідно з умовами Зборівської угоди 1649 р. гетьман отримав Чигирин “на булаву”⁴. Припустити, що він є фальшованим аж ніяк не можна, оскільки факт надання Б.Хмельницькому Чигиринського староства фіксує у своєму діарії Якуб Міхаловський⁵. Щоправда, Я.Міхаловський не наводить точної дати видачі привілею, але його

поміщення між привілеєм Криштофу Тишкевичу на житомирське старство, даного в березні 1649 р.⁶, та привілеями Миколаю Потоцькому на Остерське старство, дане по поверненню М.Потоцького з татарської неволі в середині квітня 1650 р.⁷, та Миколаю Киселю на Черкаське старство травня - червня того ж року⁸, приблизно вказує на той же час, тобто на початок 1650 р. Доречно зазначити, що цілком можливим було видання ще одного подібного привілею під час переговорів під Зборовим у серпні 1649 р., оскільки 9 серпня гетьман звертався до А.Киселя з проханням поклопотати за нього перед Яном Казимиром щодо повернення йому привілею на Чигирин, який (привілей) затримав у себе коронний хорунжий Олександр Конецпольський⁹. Спроби Б.Хмельницького були приречені на неуспіх, оскільки ще жив корсунський і чигиринський староста Ян Данилович, а староства в Речі Посполитій надавалися пожиттєво. І лише після смерті Я.Даниловича 7 січня 1650 р.¹⁰ у короля відкрилася можливість виконати свою обіцянку, дану Б.Хмельницькому під Зборовим. Отже, означення гетьмана у вищезгаданому універсалі як чигиринського старости не може служити одним з доказів сумнівності універсалу.

В примітках, подаючи ширшу інформацію про місто Острог, упорядники запозичили помилкову інформацію з енциклопедичних видань¹¹ щодо надання цьому місту магдебурзького права в 1528 р. (с.320). Натомість, як встановив М.Ковальський, Острог отримав магдебурзьке право дещо пізніше – 7 червня 1585 р.¹² Також у коментарях наведено варіант написання прізвища Феодосія Софоновича “Софонович” (с.334). Дослідник життя і творчості Ф.Софоновича Ю.Мицьк вважає таке написання помилковим і пропонує від нього відмовитися¹³. До речі, в двох універсалах Б.Хмельницького, що стосуються Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (№ 101, 103), ігumenом якого був Ф.Софонович, його прізвище відчитане упорядниками як “Софонович”. Не можна погодитися із фактом об’єднання в іменному покажчику ім’я та прізвища Феодосія Софоновича з ім’ям та прізвищем його попередника на ігumenстві зазначеного монастиря слуцького архімандрита Феодосія Василевича в одне “Феодосій Василевич Софонович” (с.368). У цьому ж іменному покажчику Криштоф Тишкевич титuluється як “староста житомирський, колишній воєвода чернігівський” (с.368), тоді як обидві посади він займав практично одночасно: житомирським старостою був в 1649-1660 рр., а чернігівським воєводою – в 1652-1660 рр.

У передмові є цілий ряд помилок друку при наведенні власних назв та частин формулару документа: “Антанович” (с.13) замість “Антонович”, “Віденське перемир’я” (с.24) замість “Віленське перемир’я”, “Станіслава Бельовського” (с.25) замість “Станіслава Беньовського”, “orenga” (с.34) замість “arenga”, “senatio” (с.35) замість “sanctio” і т.п.

Однак вказані недоліки у жодному разі не впливають на наукову вартість рецензованого видання. “Універсали Богдана Хмельницького” уможливлюють більш широкий доступ дослідникам епохи Богдана

Хмельницького до документації, що стала продуктом діяльності гетьманської канцелярії, розширяють джерельну базу вивчення Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дано едиція започатковує системне видання розпорядчої адміністративно-політичної документації українських гетьманів, полковників, сотників і в цьому її, без перебільшення, непересічне значення для історичної науки та спеціальних історичних дисциплін.

¹ Мицук Ю.А. Український дипломатарій XVI-XVIII ст. (Документи гетьманів, полковників і кошових Війська Запорізького) // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.). – Київ, 1988. – С.36-39.

² Документи Богдана Хмельницького (1646-1657). – Київ, 1961.

³ Archiwum Giywne Akt Dawnych. Metryka koronna, ks.393, k.130-130v.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1878. – Т.10. – С.461-462; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. Львів, 2000. Ч.4-5. – С.426.

⁵ Michałowski J. Księga pamiktnicza. Kraków, 1864. – S.810.

⁶ Radziwiłł A.S. Pamiktnik o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. – Т.III: 1647-1656. – S.196.

⁷ Ibid. S.253.

⁸ Chłapowski K. Starostowie w Małopolsce 1565-1668 // Społeczeństwo staropolskie. Warszawa, 1986. T.IV. – S. 149.

⁹ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – Київ, 1995. – С.239.

¹⁰ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. Spisy. – Kógnik, 1992. – S.164.

¹¹ Українська радянська енциклопедія. – Київ, 1962. – Т.10. – С.415; Радянська енциклопедія історії України. – Київ, 1971. – Т.3. – С.301.

¹² Ковалевский Н.П. Источники по социальной-экономической истории Украины (XVI - первая Пол. XVII века). – Днепропетровск, 1982. – С.69-71; див. також інші публікації цього привілею: Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т.1. – С.112-113; Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. Ілюстрації № 29-31.

¹³ Мицук Ю.А. Передмова // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – Київ, 1992. – С. 9.